

चान्द्रव्याकरणस्य लाघवगौरवविमर्शः

डॉ. दिनेश चौबे

सहायकाचार्यः, महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी।

सारांशः- भाषायाः शुद्धये व्याकरणस्य अपेक्षा भवत्येव। न हि व्याकरणज्ञानशून्यान् साधून् शब्दान् प्रयोक्तुमीशः। अतः व्याकरणमवश्यं पठितव्यम्। व्याकरणे च वर्तन्ते चान्द्रसम्प्रदायः, जैनेन्द्रसम्प्रदायः, शाकटायसम्प्रदायः, हैमसम्प्रदायः, कातन्त्रसम्प्रदायः, सारस्वतसम्प्रदायः, बोपदेवसम्प्रदायः, क्रमदीश्वरसम्प्रदायः, सौपद्यसम्प्रदायः इत्येते सम्प्रदायाः। तेषु संप्रदायेषु मुख्यतमः चन्द्रगोम्याचार्यस्य चान्द्रसम्प्रदायः। वैयाकरणेषु विख्याताः चन्द्राचार्याः महाभाष्यस्य जीर्णपुस्तकं दाक्षिणात्येषु क्वचिदुपलभ्य काश्मीरदेशे अभिमन्युराज्यकाले समानीतवन्तः, तस्य च महाभाष्यस्य प्रचारं कृतवन्तः, स्वकीयञ्च नूतनं व्याकरणं रचितवन्तः। चन्द्राचार्यस्य इदं व्याकरणं पाणिनीयव्याकरणात् लघुभूतं वर्तते। अतः अधुना मया चान्द्रव्याकरणे विद्यमानां गुणदोषाणामुपरि शोधलेखोऽयं विलिख्यते।

विशेषशब्दाः - पाणिनिः, व्याकरणम्, संज्ञा, प्रत्याहारः, चन्द्रगोमी, जैनः, इत्यादयः।

प्रास्ताविकम् - जगत्कारणस्यास्य सत्यत्वं, ब्रह्मत्वम्, आत्मत्वं च “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्¹, ब्रह्मैवेदं सर्वम्², आत्मैवेदं सर्वम्³” इत्यादिभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते उपनिषत्सु यथा तथैव शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म एव जगत्कारणमिति “ओमिति ब्रह्म⁴, वागेवार्थं पश्यति⁵, वागेवार्थं ब्रवीति⁶, वागेवार्थं निहितं सन्तनोति⁷” वाच्येव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते⁸, इत्यादिभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते। तेन सकलजगत्कारणम् उत्पत्तिविनाशरहितं ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति विज्ञायते। एतस्य शब्दतत्त्वस्य ब्रह्मणः एव विवर्त्तोऽयं संसार इति हरिणा प्रोक्तम्। तद्यथा -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥⁹ इति

1. छान्दोग्योपनिषद्-6/2/1

2. मुण्डकोपनिषद्-2/2/11

3. छान्दोग्योपनिषद्-7/25/2

4. तैत्तिरीयोपनिषद्(शिक्षावल्ली-8 अनु)

5. प्रश्नोपनिषद् 4.प्र.उ.म

6. तारसारोपनिषत् 2.2

7. तारसारोपनिषत् 2.1

8. नृसिंहग्रन्थः-6.2

9. वाक्यपदीयम्- श्लो.-1

किञ्च अस्य सम्पूर्णस्य जगतः निबन्धनी वाच्यवाचकभावात्मिका वा शक्तिः शब्देष्वेव समाश्रिता। यथोक्तं वाक्यपदीयकारेण -

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्याऽस्य निबन्धनी॥ ¹⁰इति।

संसारेऽस्मिन् तादृशं ज्ञानं न विद्यते यत् शब्दानुगमादृते सम्भवेत्। अतः इयं तु निश्चिन्तिः यत् सर्वेषामपि ज्ञानानां मूलं शब्द एव। तथा च सिद्धान्तोऽयं वैयाकरणानां यत् - **तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते**¹¹” इति। एतादृशस्य शब्दब्रह्मणः प्राप्तिस्तु शब्दसंस्कारज्ञानादेव। उक्तञ्च ¹²हरिणा -

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते॥ इति।

शब्दसंस्कारे व्याकरणं हेतुः। तेन शब्दसंस्कारज्ञानसम्पादने साधनमपि व्याकरणमिति सामग्रिकसिद्धान्तः। साध्वसाधुशब्दानां विवेकस्तु शब्दसंस्कारानन्तरमेव जायते। शब्दब्रह्मणः सिद्ध्युपायः अपि तदेव। अत एव भगवता भाष्यकृता भणितम् - **एकशब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति** ¹³इति। तथा च हरिणाऽपि प्रपञ्चितं यत् - **साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः**¹⁴। साधुशब्दग्रहार्थम् अपभ्रंशनिवारणार्थञ्च सिद्धमिदं शब्दशास्त्रम्। अस्यैव शब्दशास्त्रस्य वेदरक्षकत्वेन अर्थवत्त्वं प्रतिपादितं भाष्यकारैः **“रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्”**¹⁵ इति।

आचार्यवररुचिव्याकरणशास्त्रस्य महनीयतां गायन् यदा तदध्ययनप्रयोजनानि पञ्च प्रतिपादयति, तदा महर्षिः पतञ्जलिः तदध्ययनप्रयोजनानि त्रयोदश ब्रूते। तेन हि व्याकरणशास्त्रं नितरां प्राचीनं शास्त्रमस्ति। न हि व्याकरणज्ञानशून्यः साधून् शब्दान् प्रयोक्तुमीशः। वेदस्य रक्षार्थं व्याकरणाध्ययनमत्यावश्यकम्। **‘रक्षार्थवेदाध्ययनमध्येयं व्याकरणं, लोपागमवर्णविकारज्ञो हि पुरुषः सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति’** इति पतञ्जलिः। वेदरक्षाक्षमतयैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वमपि समर्थ्यते।

व्याकरणस्यैतिह्यम्- भारतीयैतिह्यग्रन्थाः सर्वासामपि विद्यानामादिमः प्रथमो वा प्रवक्ता ब्रह्मा इति प्रतिपादयन्ति। तदाधारेण व्याकरणस्यापि प्रथमः प्रवक्ता ब्रह्मा इति निश्चप्रचम्। उच्यते ऋक्तन्त्रकारेण - **“ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः”**¹⁶ इति। उक्तवचनानुसारेण प्रथमः प्रवक्ता ब्रह्मा, द्वितीयः प्रवक्ता तु बृहस्पतिरिति। अयं बृहस्पतिः देवानां पुरोहितः इति ऋषयः ऊचु ऐतरेयब्राह्मणे। असौ बृहस्पतिः इन्द्राय सहस्रवर्षाणि यावत् प्रतिपदपाठद्वारा शब्दोपदेशं चकारेति भाष्यकारवचानाज्जायते। तथा हि - **बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम इति**¹⁷ ततश्च सर्वप्रथममयमिन्द्र एवास्य

10. वाक्यपदीयम्-118

11. वा. प. ब्रह्म.-22

12. वाक्यपदीयम्.- 131

13. महाभाष्यम्.प्र. व्या. पृ.-53

14. वाक्यपदीयम्-141

15. महाभाष्यम्.पृ-13

16. ऋक्तन्त्रम्-1/4

17. महाभाष्यम्.पृ-34

शब्दोपदेशस्य प्रतिपदपाठरूपकठिनतामवगम्य प्रकृतिप्रत्यय-विभागं कृत्वा अस्य व्याकरणशास्त्रस्य सरलं मार्गम् अकल्पयत्। उच्यते च तैत्तिरीयसंहितायाम् -

वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्। ते देवा इन्द्रमबुवन्,
इमां नो वाचं व्याकुर्विति, तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति।¹⁸

एतस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं कुर्वता सायणाचार्येण प्रोक्तम् -

तामखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययविभागं सर्वत्राऽकरोदिति।¹⁹ एतेन संस्कृतभाषायाः प्रथमः वैयाकरणः इन्द्र इति अवगन्तुं शक्यते। अन्यानि कातन्त्रादीनि तु तस्य ऐन्द्रव्याकरणस्य शाखारूपाणि इति लोकमणिदहलमहोदयस्याभिप्रायः।

प्रथमवैयाकरणविषयेऽपरं मतं वर्तते केषाञ्चित् विदुषां यत् महेश्वरः प्रथमः वैयाकरण इति। वेदरूपशरीरात् अङ्गानि षड् उद्धृत्य महेश्वरः अक्षरसमाम्नायनिर्देशपुरस्सरं व्याकरणं समुपदिष्टवान् इति तेषामभिप्रायः। नन्वयं प्रश्नः समुदेति यत् इन्द्रमहेश्वरयोर्मध्ये कः प्रथमप्रवर्तकः? तत्समाधानं लभ्यते सारस्वतभाष्ये यत् -

समुद्रवत् व्याकरणं महेश्वरे तदर्धकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तद्भागधेयश्च शतं पुरन्दरे कुशाग्रबिन्दूत्पतितं हि पाणिनौ ॥²⁰ इति।

एतेन श्लोकेन महेश्वरस्य प्राचीनत्वं गम्यत इति। व्याकरणशास्त्रे सम्प्रदायद्वयम्। एकः ऐन्द्रः, अपरः सम्प्रदायः माहेश्वरः अथवा शैवः। ऐन्द्रसम्प्रदायस्य कातन्त्रव्याकरणं, माहेश्वरसम्प्रदायस्य पाणिनीयव्याकरणम् इति वर्तमानकाले प्रसिद्धिः वर्तते। “बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च”²¹ इति निरुक्तवचने “समाम्नासिषुः” इति बहुवचननिर्देशात् ज्ञायते यत् वेदाङ्गानां प्रथमप्रवक्तारः नैके आचार्या बभूवुः। सम्प्रति अष्टादशाधिकाः व्याकरणपरम्पराः प्रवृत्ताः परिदृश्यन्ते। तत्र प्रधानतया अष्टौ नव वा प्रसिद्धाः गृहीताश्चेति अर्वाचीनग्रन्थकर्तृणामभिप्रायः। हैमबृहद्वृत्यवचूर्णिग्रन्थे अष्टानां व्याकरणग्रन्थानां समुल्लेखः उपलभ्यते। तद्यथा -

ब्राह्ममैशानमैन्द्रञ्च प्राजापत्यम्बृहस्पतिम्।
त्वाष्ट्रमापिशलञ्चेति पाणिनीमथाष्टमम्॥ इति॥²²

बोपदेवाचार्येण स्वकीये कविकल्पद्रुमग्रन्थे अष्टानां वैयाकरणानां समुल्लेखो विहितः। यथा-

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽऽपिशालि शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥²³ इति।

ऋग्वेदकल्पद्रुमस्य कर्त्रा केशवाचार्येण यावलाष्टकतन्त्रस्य उपशास्त्रनिर्देशकाः केचन श्लोकाः समुद्धृताः। तेष्वपि अष्टौ व्याकरणानि उल्लिखितानि। तद्यथा -

यस्मिन् व्याकरणान्यष्टौ निरूप्यन्ते महान्ति च।

18. तैत्तिरीयसंहिता-6/4/7

19. सायणऋग्वेदभाष्यमुपोद्धातः भाग - 1 पृ.-36

20. व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः पृ-18

21. यास्क-निरुक्तम् 1 अ.6.पा.ख.-6

22. हैमबृहद्वृत्यवचूर्णि पृ.- 3

23. व्या.म.भू.पृ-1

तत्राद्यं ब्राह्ममुदितं द्वितीयं चान्द्रमुच्यते।
 तृतीयं याम्यमाख्यातं चतुर्थं रौद्रमुच्यते॥
 वायव्यं पञ्चमं प्रोक्तं षष्ठं वारुणमुच्यते।
 सप्तमं सौम्यमाख्यातमष्टमं वैष्णवं तथा॥²⁴ इति

निरुक्तवृत्तिकारेण दुर्गाचार्येण “व्याकरणमष्टप्रभेदम्” इति सङ्केतितः। अष्टौ व्याकरणानि षट् च भिषजां व्याचष्ट इति लीलावत्यां भास्कराचार्येण उल्लेखः कृतः। आदिकाव्यरामायणस्य उत्तरकाण्डे “सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता”²⁵ इति नवानां व्याकरणानां समुल्लेखः विहितः। गीतासारनामके ग्रन्थेऽपि नवानां व्याकरणानामुल्लेखः वर्तते। यथा-

अष्टादश पुराणानि नव व्याकरणानि च।

निर्मथ्य चतुरो वेदान् मुनिना भारतं कृतम्॥²⁶ इति

श्रीतत्त्वविधिनामके वैष्णवग्रन्थेऽपि नव व्याकरणानि सन्ति इति प्रदर्शितम्।²⁷ तथा हि -

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।

सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्॥ इति

तेषु संप्रदायेषु मुख्यतमः चन्द्रगोम्याचार्यस्य चान्द्रसम्प्रदायः।

भगवान्पाणिनिर्यद्यपि प्रमाणभूतः आचार्यमुनिः। यस्य कृते महाभाष्यकारस्य महती श्रद्धा यत्र तत्राभिव्यक्ता। वृद्धिरादैच-प्रमाणभूताचार्यः दर्भपवित्रपाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयन्तेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किम्पुनरियता सूत्रेण। तथापि स मनुष्य एव आसीत्। मनुष्यस्य स्वभावे मातुर्दुग्धपानेन सह प्रामादा आगच्छन्ति। भ्रान्तिस्वभावमानवजातिमत्पाणिनेरपि कृतौ बहवः दोषाः समागताः। तेषां दोषाणां परिहारार्थं चन्द्रगोमिना चान्द्रव्याकरणं रचितम्। दोषापाकरणाय कृतस्तुल्यप्रयत्नस्यापि चन्द्राचार्यस्यापि रचनायां केचिद्दोषास्तथैवागताः यथा संक्रामकरोगान् चिकित्सतो वैद्यस्य कस्यापि शरीरे ते कदापि संक्रान्ताः जायन्ते। अतः तत्समाकृत्य मया चान्द्रव्याकरणस्य समालोचनात्मकमध्ययनम् क्रियते।

ग्रन्थकर्तुः परिचयः - चन्द्रगोमिवंशविषये न किमपि स्पष्टं ज्ञायते। तथापि स काव्यालंकारस्य कर्तुर्पितासीदिति संभाव्यते। आचार्यश्चन्द्रगोमिन् सर्वतोमुखप्रतिसम्पन्नः विद्वानासीत्। संस्कृतसाहित्ये त्रिमुनिव्याकरणे सत्यपि चन्द्रगोमिना तस्मिन्विषये किमपि नवं नवरीत्या च वक्तुमावश्यकताम् अन्वभूयत। गोमिन् इति बुद्धशिष्येषु अन्यतमस्य नामासीत्, एषः शब्दः चन्द्राचार्येण पूजार्थं निपातितः। एतेन गोमिन् वंशस्य बौद्धमतावलम्बिनोपत्यं चन्द्राचार्यः इति सिद्ध्यति। अस्य वंशस्य सत्ता काश्मीरेऽस्ति। चन्द्रगोमिन देशविषयेऽपि वैमत्यं दरीदृश्यते। केचित्तु अयं बङ्गप्रान्तीयः, वकारबकारान्तयोः शब्दयोः उणादिसूत्रत्रिपाद्यां पृथक् पृथक् स्थापनीययोः संमिश्रणपूर्वकस्थापनात्। यथा राजतरङ्गिण्यां -

चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वाऽऽदेशं तस्मात्तदागमम्।

प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वं च व्याकरणं स्मृतम्। ।

²⁴. ऋग्.कल्प.दु.- 10,11,12

²⁵. व.र.उ.का.36.47

²⁶. गीतासार.- 57

²⁷. व्या.शा.इ.पृ.75

इति श्लाकाज्जायते स काश्मीरदेशस्थः इति। कल्हणस्य लेखानुसारेण चन्द्राचार्यः काश्मीराधिपतेराज्ञया विलुप्तप्रायस्य पातञ्जलमहाभाष्यस्य पुनरुद्धारकः।तेनापि सिद्ध्यति स काश्मीरदेशस्थः इति। अपि च स ख्रिस्तस्यपञ्चमीशताब्दीस्थः इति पाश्चात्यैः निर्णीतम्।

ग्रन्थपरिचयः- चन्द्रगोमिना रचितमिदं चान्द्रव्याकरणमित्यत्र नास्ति शंका। चान्द्रव्याकरणे षड् अध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्याये चत्वारः पादाः सन्ति। आहत्य चतुर्विंशतयः पादाः। चान्द्रव्याकरणे सूत्राणां संख्या 3066 इति दृश्यते।

ये विषयाः प्रतिपाद्यन्ते तेषां विवरणं प्रस्तुयते। ग्रन्थस्याध्ययनवेलायां प्रारम्भे एव अक्षरसामाम्नाये त्रयोदशः सूत्राणि दृश्यन्ते। ततः विजिगीषा जाता माहेश्वरसूत्राणां प्रवक्ता कः इति। तदार्थं शोधलेखे तद्विषये आलोचना कृता।

1. प्रत्याहारदोषाः- व्याकरणजगति प्रत्याहारशब्दस्य प्रयोगः सर्वप्रथमं कात्ययनेन कृतः-प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु ग्रहणं नेति। टीकायां प्रत्याहारशब्दस्य -प्रत्याह्वियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णाः यत्रासौ स प्रत्याहारः इति व्युत्पत्तिरपि दृश्यते। प्रत्याहारार्थं अइउण् इति चतुर्दशसूत्राणां प्रयोजनमिति उच्यते। एतानि अक्षरसामाम्नायः वर्णसामाम्नायः वा नाम्ना उच्यते। चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दकेश्वरकृतायां काशिकायामुक्तस्य- नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारमित्यस्य व्याख्यानं पाणिनिः व्याकरणं निमार्तुकामः ततः महेश्वराद् अव्यक्तनादात् अक्षरसमवायात्मकानि चतुर्दशसूत्राणि अवगतवान् । तदुक्तं पाणिनिशिष्यप्रणीतशिक्षायाम्-

येनाक्षरसामाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्तिति।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनिये नमः॥

नागेशोऽपि इमानि सूत्राणि साक्षाच्छ्रुतिः । अत एव एतत्कृते सामाम्नायः प्रयुक्तः। भाष्यकारस्तु लण् सूत्रभाष्ये यत्र- आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीति लिखितं दृश्यते तत्राचार्यपदेन महेश्वरो ग्राह्यः यतो हि अनुबन्धाः महेश्वरकृताः।

आधुनिकाः पाणिनिकृतं मन्यन्ते। पाणिनिना सूत्रनिर्माणस्यावश्यकताविशेषं कृत्वा अक्षराण्येवं क्रमविन्यास्तानि कृतानि।अतः एष आनुपूर्वी पाणिनिकृता। अनुबन्धा अपि तन्निबद्धा इति।

परन्तु केचिदीदृशा अपि वैयाकरणाः सन्ति ये पाणिनीयात् पूर्वं कस्यापि माहेश्वरव्याकरणस्य कल्पनां कुर्वन्ति तथेमानि सूत्राणि तत एव प्राप्तानीति वदन्ति । सर्वे बौद्धाः वैयाकरणाः इमानि सूत्राणि प्रत्याहारसूत्रमात्रं मन्यते न तु शिवसूत्रं न वा माहेश्वरसूत्रमिति।

चन्द्रगोमिना तु स्पष्टमुक्तम् प्रत्याहारस्तु पाणिनेः पूर्ववर्तिनामचार्यानामपि व्याकरणेष्वपि दृश्यते परन्तु पार्थक्यमस्ति ।

1. संज्ञादोषः पाणिनीयव्याकरणे काठि- न्यस्य क्लेशस्य मूलकारणेष्वेकं विविधानानां संज्ञानां करणमस्तीति कारणात् स्वीये चान्द्रव्याकरणे संज्ञासूत्राणि स्वव्याकरणात् निराकृतवान्। अत एव चान्द्रव्याकरणवृत्तौ सरस्वतीकण्ठाभरणस्य हृदयहारिण्यां टीकायां लिखितंचन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणम् संज्ञाविहीनव्य-करणरचना चन्द्रस्यैवप्रतिभाविलासः।

● या संज्ञा क्रियते आचार्येण तस्यास्तस्मिन् पारिभाषिकार्थे एव प्रयोगो विधेयः परन्तु पाणिनिना संज्ञाशब्दस्य प्रयोगः न केवलं संज्ञिन्येव कृतः लोकप्रचलितेऽर्थेऽपि कृतः। यथा अदेङ्गुणः इति अदेङ्गुणार्थस्य गृहीतशक्तिः आद्गुणः इति मिदेर्गुणः इत्यादौ विहिततदर्थप्रयोगः परन्तु पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यत्इत्यत्र गुणशब्देन शुक्लादीनां ग्रहणं - क्रियते।

● बहुगणवतुडति संख्या इति सूत्रेण बह्वादीनामेव संख्यासंज्ञा विहिता तेन एकद्व्यादीनां शब्दानामियं संज्ञा न प्राप्नोति। षणान्ता षडित्यादौ तु पञ्चानां संख्यासंज्ञा आवश्यकी। अतः संख्याया अतिशदन्तायाः कन् इति अतिशदन्तायाः इति

पर्युदासेन ज्ञापितेन उभयगतिरिह भवति इति परिभाषामश्रित्यापत्तिपरिहारस्तु ज्ञानपूर्वकं किमपि पापं कृत्वा तत्परिहाराय विहितप्रायश्चित्तवत् न शोभते।

- क्वचित् तद्भावितस्य क्वचित् तद्भावितातद्भावितयोरिति उभयोः संज्ञा विधीयते इति एषोऽपि अनिश्चयः संज्ञासूत्रपरित्यागे। संप्रसारणसूत्रे तद्भावितस्य वृद्धिसंज्ञायां उभयोः।
- एकत्र महासंज्ञाकरणार्थविशेषस्यापि अवगतिः अन्यत्र नेति पार्थक्यमपि संज्ञासूत्रस्वीकारे दूषणम्। सर्वत्र सिद्धान्तेन समानेन भवितव्यम्।
- किञ्च पाणिनिना संज्ञा अवर्गीकृता अव्यस्ता च वर्तन्ते। तासामव्यवस्थितमवस्थानं दृष्ट्वा चान्द्रचार्येण ज्ञातं यदाचार्यस्य मानसे संज्ञानां निर्माणे कापि पूर्वसुनियोजितयोजना नासीत्। संज्ञायाकिमपि प्रकरणं नास्ति। अतएव संज्ञाप्रकरणात् - प्राग् संज्ञाधिकारः न कृतः। कर्तुमशक्यश्च संज्ञाधिकारः, एकत्र प्रकरणे संज्ञासूत्राणामग्रन्थनात्।

2. लाघवम्

- सूत्रशैल्याः प्रथमो गुणः लाघवं मन्यते। अतएव सूत्रलक्षणे सर्वप्रथममल्पाक्षरमुक्तम्। चान्द्रव्याकरणे लाघवमानेतुं यथासंभवं प्रयासो कृतः। प्रायः तेन साफल्यमपि प्राप्तम्।
  - मात्रालाघवम् अकोऽकि दीर्घमिति चान्द्रसूत्रम् -, अकः सवर्णे दीर्घः इत्यस्य स्थाने। तस्माच्छसो नः पुंसिः चिति तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य इति, तस्मादित्युत्तरस्यत इत्यादीनां स्थानेषु ततः शसो नः पुंसि इति, सप्तम्यां पूर्वस्येति, पञ्चम्यां परस्येत्यादीनि सूत्राणि रचितानि।
3. चान्द्रव्याकरणस्य दोषाः दोषापाकरणाय कृतस्तुल्यप्रयत्नस्यापि चन्द्राचार्यस्यापि रचनायां केचिद्दोषास्तथैवागताः यथा संक्रामकरोगान् चिकित्सतो वैद्यस्य कस्यापि शरीरे ते कदापि संक्रान्ता जायते। ते च-
- पाणिनीयेऽविद्यमानाः किन्तु चान्द्रे विद्यमानाः। आसतौ इति सूत्रं अधिकं विरचितम्। तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूपमिति सूत्रं तत्र तेनेदिमिति सरूपे इत्यस्य पाणिनीयस्य सूत्रस्य स्थाने कृतं यद् गौरवं भाति। चान्द्रेण सर्वत्र सूत्रे शरीरपदस्य स्थाने देहेति पदं स्थापितं तदपि गौरवाय चिन्तनीयम्।
  - उभयत्र विद्यमानाः। सर्वोपरि अत्र दोषाय कल्पते यत् चान्द्रेण स्वरवैदिकव्याकरणस्य विवरणं न कृतमिति। अतः पाणिनीयमेव श्रेयमस्तीति परशेषात्प्रतिपादितम्।

परिशीलितग्रन्थसूचिः

1. पाणिनिः। 2009। अष्टाध्यायी (पदच्छेद-वृत्ति-वार्तिक-टिप्पनी-सहिता)। पाण्डेयः, गोपालदत्तः (सम्पा0)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. भट्टोजिदीक्षितः। 2010। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता, प्रथमखण्डः)। शर्मा, परमेश्वरानन्दः (सम्पा0)। वाराणसी : मोतिलाल बनारसीदास।

3. भर्तृहरिः। वाक्यपदीयम् (प्रकाशकनारायणटीकाद्वयोपेतम्)। तिवारी, हरिनारायणः (सम्पा0)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।2015।
4. युधिष्ठिरःमीमांसकः, संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहासः, चौखम्बा, वाराणसी
5. वेचरदासः, चान्द्रव्याकरणम्, जोधपुरप्रकाशिका, राजस्थान राज्यविद्या प्रतिष्ठान्